

पांडुरंगाच्या चरणीं

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय निबंध
सं. क्र. १२९१९

विनोबा

REFBK-0011502

परधाम विद्यापीठ प्रकाशन

REFBK-0011502

जगाती ग्रंथ संस्था

24983

१२२२

१२२२

वि. सं. १५२

भेटीचें आमंत्रण

यंदाचें संमेलन महाराष्ट्रांत भरण्याचें ठरल्यानंतर त्याची जागा कोणती असावी याविषयी चर्चा चालली. त्या वेळीं पंढर-पूरचा आग्रह मीं च केला होता. दुसऱ्या अनेक जागांचीं नांवां आलीं होती. परंतु पंढरपूरला जर संमेलन होऊं शकत असेल तर माझे चित्त दुसरीकडे जाण्याला तयार नव्हतें.

इहलोकच्या जीवनाला हि अध्यात्माची गरज वा. सं. ११५४

परमेश्वराची कृपा या संबंध देशावर आणि मानवजातीवर आहे. त्यामुळें या देशांत, आणि दुसरीकडे हि त्यांनीं वेळोवेळीं असंख्य सत्पुरुष पाठविले आणि त्यांच्या उपदेशानें व शिकवणुकीनें आमचा हा मानव-समूह मानवतेच्या रस्त्यावर कसाबसा टिकून राहिला. या विज्ञान-युगांत मनुष्याच्या हातांत अशीं भयानक शस्त्रास्त्रें आलीं आहेत कीं त्यामुळें संबंध मानवजातीचा संहार होतो कीं काय अशी भीति उत्पन्न झाली आहे. अशा वेळीं आध्यात्मिकतेची आवश्यकता इहलोकींच्या जीवनाला सुद्धां उत्पन्न झाली आहे. पारलौकिक दृष्टीनें अध्यात्माची आवश्यकता, आत्म्याच्या व्यक्तिगत उन्नतीच्या दृष्टीनें अध्यात्माची आवश्यकता, मुक्तीसाठीं प्रयत्न करणाऱ्या साधकांना अध्यात्म-ज्ञानाची आवश्यकता ; या सर्व गोष्टी जुन्या युगांत होत्या, त्या आज हि शिल्लक आहेत. परंतु त्यांच्याबरोबर इहलोकांतलें जीवन जगायला च अध्यात्माची

अवश्यकता आहे अशी आतां स्थिति आली आहे. म्हणजे ही आजची भौतिक गरज आहे. एक विलक्षण पाठवळ आध्यात्मिक ज्ञानाला या युगामधें मिळणार आहे.

पंढरपूरची निवड कां?

अशा स्थितींत पंढरपूर आम्हांला वचावणार नाहीं तर कोण वचावणार ? असा विचार माझ्या मनांत येतो आणि त्या दृष्टीनें मीं ही जागा निवडली आहे. हें एक हिंदूंचें क्षेत्र आहे एवढें च मी समजत नसून हें एक आध्यात्मिक क्षेत्र आहे असें मी समजतो. आणि अध्यात्मविद्येचा अधिकार हिंदूंना, मुसलमानांना, ख्रिस्त्यांना आणि मानवमात्राला आहे. सर्वांची ती गरज आहे. मानवजातीच्या उद्धाराला आवश्यक असलेल्या आध्यात्मिक विद्येचें महाराष्ट्रांतील आदि तीर्थ या दृष्टीनें मीं पंढरपूरची निवड केली आहे.

माझ्यासमोर च पांडुरंगाचें देऊळ आहे. आणि त्याचें शिखर येथून मला दिसत आहे. या पंढरपुरांत ६३ व्या वर्षीं प्रथम च मी येत आहे. पण इतके दिवस या ठिकाणीं मी गैरहजर होतो अशी ज्या कुणाची समजूत असेल त्याला माझ्या जीवनाचा पत्ता च लागलेला नाही. जेव्हांपासून मला समजू लागलें तेव्हांपासून आज-तागायत मी पंढरपूरला च आहे असा माझा दावा आहे. त्यामुळें हें स्थान सोडून अन्य स्थान संमेलनासाठीं माझ्या चित्तांत बसू शकत नव्हतें.

सर्वत्र पांडुरंग

असें असलें तरी सर्व स्थळीं पांडुरंगाचा निवास आहे असें मी समजतो आणि म्हणून सर्व स्थळें मला यात्रेचीं स्थळें च आहेत.

एवढयासाठीं च मी गांवोगांव हिंडत आहे. लहान लहान खेड्या-मधें हि मी जातो. तिथलें दर्शन म्हणजे विठोबाचें दर्शन आहे असें समजून वागण्याचा प्रयत्न मी करीत आहे. लोक विचारतात “तुमची पद-यात्रा कुठें चालली आहे ? ” मी उत्तर देतो “ जनतारूपी देव-तेच्या दर्शनासाठीं आमची ही यात्रा चालली आहे. आमचें क्षेत्र फक्त पंढरपूर किंवा रामेश्वर किंवा मक्का जरुसलेम च नाही. प्रत्येक गांव आणि प्रत्येक घर आमचें तीर्थ-क्षेत्र आहे. आणि तिथें जीं नर-नारी-बाळें राहत असतात त्या सगळ्या आमच्या देवता आहेत. तुकाराम महाराजांनीं हें आम्हांला शिकविलें आहे. लहानपणा-पासून ती शिकवण आम्ही घोकत आलों आहोंत.

“ नरनारी-बाळे अवघा नारायण
ऐसें माझे मन करी देवा ”

साने गुरुजींचें स्मरण

तेव्हां अशा तळमळीनें आम्ही येथें आलों आहोंत. आणि आतां कैलासवासी झालेल्या आमच्या परम प्रिय साने गुरुजींनीं ज्या जागीं बसून पांडुरंगाचें देऊळ हरिजनांसाठीं उघडे व्हावें म्हणून उपवास केले होते त्या जागीं आमचा निवास ठेवण्यांत आला याबद्दल मला मोठा आनंद झाला.

१९४२ च्या चळवळीमध्ये ३५ महिने मी जेलमध्ये होतो. सुटून आल्यानंतर माझीं जीं व्याख्यानें झालीं त्यांत एकदां मीं पंढरपूरसारख्या मंदिरांत हरिजनांना अजून प्रवेश नाही या गोष्टीचा उल्लेख करून म्हटलें होतें कीं “ हें होत नाही तों-पर्यंत आम्हांला स्वराज्याचा काय अधिकार आहे ? ”

पंढरपूरची देवता का सामान्य आहे? पुजाऱ्यांनीं मला सांगितलें कीं जेव्हां या ठिकाणीं यात्रा येते तेव्हां लोकांच्या दर्शनासाठीं म्हणून नैवेद्यादि देवाचे नित्य कार्यक्रम हि बंद असतात. म्हणजे लोक तर या ठिकाणीं उपवास करून येतात च परंतु ही देवता देखील लोकांच्या दर्शनासाठीं उपवास करते !

उद्धव-माधवांची पूजा

काय सांगू तुम्हांला ? एकदां भगवान् श्रीकृष्णाच्या भेटीला उद्धव गेले होते. उद्धव आणि माधव लहानपणापासूनचे दोस्त. माधवाच्या घरीं उद्धव गेले तेव्हां घरमालकांनीं सांगितलें कीं भगवान् पूजेला बसलेले आहेत, थोडा वेळ थांबावे लागेल. उद्धव थांबले. भगवान् पूजा-कार्य आटोपून मोठ्या लगबगीनें उद्धवाला भेटण्यासाठीं बाहेर आले. कुशल प्रश्न सुरू झाले. भगवान् म्हणाले “ उद्धवा, तुला पाहून फार आनंद झाला. कोणत्या कामासाठीं येणें केलेस ? ” उद्धव म्हणाले “ तें सांगेन मागाहून. पण आधीं मला हें सांगा कीं आम्ही भगवंताची पूजा करीत असतो, परंतु तुम्ही पूजेला बसलां होतां असें ऐकलें, तर तुम्ही कुणाची पूजा करीत होतां ? ” भगवान् म्हणाले “ काय सांगू उद्धवा ? मी तुझी पूजा करीत होतो ! ” उद्धव माधवाची पूजा करतो तर माधव उद्धवाची पूजा करतो.

अशी ही दासानुदास झालेली देवता; तिचें सुद्धां दर्शन आपण हरिजनांना होऊं देत नाहीं तर मग आपल्याला स्वराज्याचा काय अधिकार ? “ स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे ” हें लोकमान्यांचें वाक्य आमच्या अशा वागणुकीनें टिकेल का ? असें मी एका व्याख्यानांत म्हणालों होतो. साने गुरुजींनीं

तें वाक्य उचललें आणि जाहीर केलें कीं पांडुरंगाचें देऊळ हरि-जनांना उघडें होत नाहीं तोंपर्यंत मी उपवास करणार. लोकांनीं त्यांना सांगितलें कीं एवढें व्रत घेण्याआधीं तुम्ही सहा महिने लोकांत प्रचार करण्यासाठीं द्या. त्याप्रमाणें सहा महिनेपर्यंत संबंध महाराष्ट्रांत या एकाच गोष्टीसाठीं त्यांनीं पायपिटी केली आणि हाडाचीं काडें केलीं. त्या नंतर त्या महापुरुषानें यथें येऊन भगवंताच्या दाराशीं नामदेवाप्रमाणें धरणें धरलें. एकदां नामदेवाला हि मंदिरांत प्रवेश मिळाला नव्हता. काय कारण घडलें होतें तें मला माहीत नाहीं. परंतु त्याला परतावें लागलें होतें. तेव्हां तो म्हणाला,

“पतित पावन नाम ऐकुनी आलों मी द्वारा
पतित पावन न होसि म्हणुनी जातों माघारा ।
सोडी देवा ब्रीद आतां ...”

नामदेवाच्या भक्तीनंतर त्याला भगवंतापाशीं जागा मिळाली असें म्हणतात. त्याप्रमाणें साने गुरुजींनीं धरणें धरलें आणि शेंवटीं हें देऊळ हरिजनांसाठीं उघडें झालें. ती सर्व कहाणी तुम्हांला माहीतच आहे.

साने गुरुजींचें आणि माझे इतकें प्रेमाचें नातें होतें कीं याहून अधिक प्रेमाचें नातें कसें असतें तें मला माहीत नाहीं. त्यांच्या केवळ स्मरणानें देखील माझे डोळे ओले होतात. आम्ही सहा महिने धुळ्याच्या जेलमधें एकत्र होतो त्यावेळीं गीतेवर जीं प्रवचनें झालीं तीं साने गुरुजींनीं जशीच्या तशीं टिपून घेतलीं. तीं च प्रवचनें “गीता-प्रवचनें” म्हणून आज हिंदुस्थानच्या सर्व भाषांतून निघालीं आहेत. लाखो लोक तीं प्रवचनें वाचताहेत, भक्तिमार्ग शिकताहेत,

आणि हृदय-शुद्धीची दीक्षा घेताहेत. याचें श्रेय साने गुरुजींना आहे. आज मी महाराष्ट्रामधें हिंडत असतांना जीं कांहीं पाठबळें माझ्यापाशीं आहेत त्यामधें साने गुरुजींचें हि एक पाठबळ आहे. आणि माझ्यापेक्षां अधिक पाठबळ घेऊन कोणी हिंदुस्थानांत हिंडत असेल असें मला वाटत नाहीं. पुढें गांधीजींच्या हत्येनंतर साने गुरुजींनीं मला एक पत्र लिहिलें. आणि व्याख्यानांत हि त्यांनीं उघड मागणी केली. त्यांनीं तळमळीनें लिहिलें होतें “ विनोबाजी, यावेळीं महाराष्ट्रांत तुमची गरज आहे. आतां तरी तुमचा तो मठ आणि आश्रम सोडा. २५-३० वर्षे तिथें तुम्ही आपल्याला कोंडून घेतलें, ध्यान-धारणा केली, फार मोठी सेवा केली, हें मला मान्य आहे. परंतु आतां तुम्ही या. ” अशी त्यांनीं मला हांक दिली. परंतु मला जाण्याची प्रेरणा झाली नाहीं. आमचे एक मित्र म्हणाले देखील कीं “ या गाईला कांहीं पान्हा फुटला नाहीं. ” मीं साने गुरुजींना लिहिलें कीं, “ माझ्या हि पायावर भोवरा आहे. आणि माझी फिरण्याची वेळ जेव्हां येईल तेव्हां एका भगवंताशिवाय दुसरा कोणी हि माझा पाय अटकवूं शकणार नाहीं. ”

पुढें माझी फिरण्याची पाळी आली. मी तेलंगणांत गेलों असतां एक ईश्वरी संकेत मला मिळाला. त्या दिवसापासून ही माझी यात्रा सतत चालू आहे. ही यात्रा मीं कोणत्या बळावर सुरू केली? माझ्या बळावर? कोणतें बळ माझ्यापाशीं होतें? माझ्यापाशीं का संस्था होती कीं सेवक वर्ग उभा होता, कीं मी कोणी नेता होतों? काय होतें माझ्या जवळ? परंतु पांडुरंगाची आज्ञा समजून मी कामाला लागलों, आणि सात वर्षे निरनिराळ्या प्रांतांत हिंडत हिंडत आज पंढरपूरच्या देवतेसमोर उभा आहे.

वैद्यनाथधामचा प्रसाद

मध्यंतरीं बिहारमधें आम्ही वैद्यनाथधामला गेलों होतों. त्याठिकाणीं आमचे कांहीं हरिजन मित्र म्हणाले 'आम्हांला मंदिरांत घेऊन जा.' मीं म्हटलें 'मंदिराच्या मालकांची परवानगी असेल तर जाऊं, अन्यथा नाहीं.' मी मंदिराच्या देवतेचा भक्त आहे, माझी देवता-पूजनावर श्रद्धा आहे ही हि गोष्ट खरी आहे. परंतु सर्वत्र परमेश्वर पाहण्याचा हि मला अभ्यास आहे. म्हणून मंदिरांतील लोकांच्या मर्जीविरुद्ध मी आंत जाईन हें संभवनीय नाहीं. मीं मंदिराच्या मंडळींना विचारलें. त्यांना नाहीं म्हणायला संकोच वाटला, कीं सरकारी कायद्याची त्यांना भीति वाटली तें मला माहीत नाहीं, परंतु ते म्हणाले कीं 'तुम्ही येऊं शकतां.' तदनुसार आमच्या बरोबरच्या मंडळींसह मी मंदिरांत गेलों. आमच्या मंडळींत हरिजन व इतर लोक हि होते. आम्ही मंदिराच्या आवारांत पोंचल्याबरोबर तेथील मंडळींनीं आम्हांला तडातड मारायला सुरवात केली. पांच सहा मिनिटेंपर्यंत ते मारीत च राहिले. सर्व माराचा रोख माझ्यावर होता. परंतु मंडळींनीं माझ्या डोक्यावर हात धरून सारा मार आपल्यावर झेलला. कोणीं हि प्रत्युत्तर दिलें नाहीं. माझ्या बरोबरच्या मंडळींची संख्या हि अधिक होती आणि आमच्यांतली कांहीं मंडळी मजबूत हि होती. जबाब द्यायचा मनांत आणलें असतें तर देतां आला असता. परंतु सर्वांनीं अगदीं शांतीनें मार सहन केला. माझ्यावरचे वार चुकविण्याचा जरी त्यांचा प्रयत्न होता तरी परमेश्वर भक्ताला कांहीं खिरापत दिल्याशिवाय कसा राहिल? एका माणसाचा तडाखा माझ्या डोक्या कानाला ओझरता लागला. मधें च एकानें आपला हात घातला नसता तर त्या तडाख्यानें काय

झालें असतें सांगतां येत नाहीं. परंतु जो ओझरता फटका बसला त्यानें माझा आधीं च अधू असलेला कान पूर्ण बहिरा झाला. तिथून मी घरीं आलों तो फार च आनंदांत होतों. मला वाटलें मी देवाच्या दर्शनासाठीं गेलों पण मला देवाचा स्पर्श हि झाला. आमच्या बरोबरची मंडळी आपला अनुभव सांगत होती कीं गांधीजी म्हणत 'मनांत राग न येतां मार सहन करतां आला पाहिजे.' म्हणून आम्ही प्रयत्न करीत होतों, परंतु राग येत असे. यावेळीं मात्र आमच्या मनांत सुद्धां राग आला नाहीं. आमच्या बरोबर एक मुलगी होती तिच्या छातीवर असा जोराचा मार बसला कीं ती १०-१५ दिवस हॉस्पिटलमध्ये होती. मारणारांनीं स्त्री-पुरुष कांहीं न पाहतां वेछूट मारहाण केली. आणि हें सर्व धर्म-रक्षणासाठीं !!

मला मंडळींनीं सांगितलें कीं पूर्वीं या ठिकाणीं म. गांधी आले होते त्यांच्यावर हि असा च हल्ला झाला होता आणि त्यांना मंदिर-प्रवेश मिळाला नव्हता. तेव्हां मला वाटलें कीं फार मोठ्या लोकांच्या मालिकेंत माझी गणना झाली. मी तेवढ्यावर च संतोष मानीत होतों. पण आणखी एकानें आठवण करून दिली कीं गांधींच्या आधीं तीस वर्षे स्वामी दयानंदांवर या च ठिकाणीं प्रहार झाला होता. तेव्हां मीं म्हटलें कीं म. गांधी आणि स्वामी दयानंद यांच्या यादी-मध्ये देव माझी गणना करून राहिला आहे हा त्याचा मोठा च वर-प्रसाद माझ्यावर झाला.

जगन्नाथपुरीचा अनुभव

तिथून पुढें आमची यात्रा ओरिसांत गेली. जगन्नाथ मंदिरांत दर्शनाला जाण्याची माझी इच्छा होती. मूर्तीवर हि माझी श्रद्धा

असल्यामुळें मला देव-दर्शनाची इच्छा असते. माझे कांहीं मित्र म्हणतात “ कसली तुम्ही मूर्तीविर श्रद्धा ठेवता ? काय हा भोळेपणा ? ” मी म्हणतो “ होय, माझा भोळेपणा कांहीं जात नाही. मूर्तीच्या दर्शनानें माझे डोळे ओले होतात. नामदेवाशीं जशी मूर्ति बोलत होती तशी माझ्याशीं हि मूर्ति बोलते असा मला अनुभव येतो.

तुम्हांला एक गंमत सांगतो. धुळ्याला गीताप्रवचनें सांगत असतां १२ व्या अध्यायांत सगुण-निर्गुण भक्ताचीं लक्षणे सांगतांना मीं म्हटलें कीं भरत हा निर्गुण भक्त होता. रामाची सेवा करण्यासाठीं तो वनांत गेला नाही. परंतु अयोध्येंत राहून त्यानें दुरून रामाची भक्ति केली. पुढें प्रवचनांत असें म्हटलें आहे कीं एखाद्या चित्रकारानें असें चित्र काढावें कीं दोघे भाऊ भेटत आहेत, दोघांचे हि केस वाढलेले आहेत, दोघे हि तपश्चर्येनें कृश झाले आहेत, शंका येऊन राहिली आहे कीं यांतला जंगलांत गेलेला कोणता आणि अयोध्येला राहिलेला कोणता, एक जरा ठेंगणा आहे त्यावरून च फक्त ओळखतां येतें कीं हा धाकटा भाऊ भरत असावा असें चित्र किती मधुर होईल ! असा त्या प्रवचनांत उद्गार आहे.

आणि माझ्या मित्रांनो, मी तुम्हांला काय सांगूं ? आम्ही जेव्हां प्रथम पवनारला रहायला गेलों तेव्हां आश्रमची शेती खणूं लागलों असतां माझ्या कुदळीला दगड लागला. आसपास खणून पाहिलें परंतु तो खूप च मोठा दगड होता. माझ्यांत कोठलें इतकें बळ ? म्हणून मीं मित्रांना तो दगड काढायला सांगितलें त्यांनीं तो दगड खणून काढला तर भरत आणि राम यांची एकत्र भेट होत आहे अशा प्रकारचें एक शिल्प कोरलेलें होतें तें. जी वामना १२ व्या अध्यायाच्या प्रवचनाच्या वेळीं १९३२ साली धुळ्याच्या जेलमधें

झाली होती अगदीं तशा च सारखी ही मूर्ति १९४० सालीं पवनारला निघाली. वाकाटकांच्या काळांतली ती आहे असें तज्ञ सांगतात. फार सुंदर मूर्ति आहे. राम भरताला भेटताहेत, लक्ष्मण एका बाजूला उभे आहेत, सीतामाई कौतुकानें पाहते आहे, आणि हनुमान एका कोपऱ्यांत अगदीं लपून उभा आहे, अजून शत्रुघ्न भेटलेला नाहीं. अशी मूर्ति माझ्या हाताला लागल्यावर तिला दगड समजून वाजूला सारण्याइतका मी दगड नाहीं. त्यामुळें माझ्या हातानें त्या मूर्तीची मीं स्थापना केली. मी पवनारला होतो तोंपर्यंत रोज त्या मूर्तीसमोर नाथांचीं भजनें, तुकारामाचीं भजनें इत्यादि मोठ्या प्रेमानें मी म्हणत असे. माझे मित्र म्हणूं लागले “ तुम्हीं हें मूर्तिपूजेचें काय वेड सुरू केलें आहे ? या विज्ञानयुगामधें तुम्ही ही मूर्तिपूजा कशी चालवितां ? ” मीं म्हटलें कीं मी कांहीं मूर्ति स्थापन करायला गेलों नव्हतो कीं एखाद्या शिल्पकाराकडून ती मूर्ति बनवून घेतलेली नाहीं. शेत खणत असतांना सापडलेली मूर्ति दूर सारण्याइतकी सद्बुद्धि कीं कुबुद्धि काहीं हि म्हणा मला लाभली नाहीं. हें मी विस्तारानें एवढ्यासाठीं सांगितलें कीं माझी मूर्तिवरील श्रद्धा कशा प्रकारची आहे तें तुमच्या लक्षांत यावें.

आतां जगन्नाथपुरीची कहाणी. आम्ही देव-दर्शनाला निघालों तेव्हां आमच्या मंडळीमधें एक फ्रेंच बाई होती. तिच्यासकट मी देवळांत देवापर्यंत पोचलों. परंतु पुजाऱ्यानें सांगितलें कीं “ फ्रेंच बाईसह तुम्हांला आंत जातां येणार नाहीं. ” तेव्हां मीं परत फिरलों. जगन्नाथपुरीला या विषयावर तीन दिवसपर्यंत मांझीं भाषणें झालीं. मीं म्हटलें कीं आपण मंदिरांत हरिजनांना प्रवेश दिला एवढ्यानें भागत नाहीं. ज्याची म्हणून श्रद्धा असेल आणि जो कोणी देव-दर्शनाला येऊं इच्छीत असेल त्या व्यक्तिमात्राला मंदिरांत प्रवेश मिळाला पाहिजे.

गुरु नानकांची आरती

चारशें वर्षांपूर्वीची कथा आहे. गुरु नानक जगन्नाथपुरीला आले होते परंतु त्यांना देवळांत प्रवेश मिळाला नाही. तेव्हां त्यांनी देवळाच्या बाहेर उभे राहून आरती केली. ती शिखांच्या रोजच्या पठणामधें असते आणि रोज रात्रीं निजण्यापूर्वी शीख लोक ती म्हणत असतात.

“गगनमें थाल रवि चंद्र दीपक बने, तारका गगन मोती.”

आकाश ही एक मोठी थाळी आहे, ताट आहे, आणि त्या ताटांत सूर्य-चंद्र या ज्योति लावलेल्या आहेत. अशी एक मोठी विशाल आरती त्या जगन्नाथांची चालली आहे. हा जगन्नाथ देवळांत अडकलेला नसून विशाल गगन-मंदिरांत त्याचा निवास आहे, अशी ती अत्यंत रमणीय आरती आहे.

तामिलनाडूच्या मंदिरांत

नंतर मी तमीळनाडूमधें गेलों. तिथें अनेक मंदिरांत माझा प्रवेश झाला होता. कारण त्या वेळीं माझ्याबरोबरच्या मंडळींत इतर धर्माचे लोक नव्हते. माझ्याबरोबर इतर धर्माचे लोक नसले तरी उगीच विचारीत बसायचें कीं “परधर्मियांना देवळांत प्रवेश आहे कां हो ?” असा आग्रह मी राखत नसतो. हरिजनांना प्रवेश आहे कीं नाही एवढें च पाहत असतो.

गुरुवायूरच्या मंदिरांत मनाई

पुढें मी केरळमधें गेलों. तिथें गुरुवायूर नावांचें प्रसिद्ध मंदिर आहे. दक्षिणेकडील तें पंढरपूर च. त्या मंदिरांत हरिजनांना प्रवेश मिळावा म्हणून केलप्पन यांनीं उपवास सुरु केले होते. पुढें गांधी-

जींनीं ते उपवास आपल्यावर ओढून घेतले आणि नंतर मंदिर हरिजनांना उघडें झालें. मी गुरुवायूरला गेलों तेव्हां माझ्याबरोबर ख्रिस्ती लोक होते. मीं पुजाऱ्यांना विचारलें कीं 'या ख्रिस्ती माणसासकट मंदिरांत मला प्रवेश मिळेल कां?' पुजारी म्हणाले कीं 'तुम्ही आलांत तर आम्हांला आनंद होईल, न आलांत तर दुःख होईल. परंतु ख्रिस्ती लोकांना आंत येतां येणार नाहीं.' मीं त्यांना म्हटलें "माझा नाइलाज आहे माझ्याबरोबरच्या ख्रिस्ती मंडळींना बाहेर ठेऊन मला एकट्याला देवळांत जातां येणार नाहीं, तिथे मला देवाचें दर्शन होणार नाहीं."

या दोन कथा दोन वर्षांच्या अंतरानें झाल्या. म्हणजे दोन वर्षांत या बाबतींत हृदयपालट झाला नाही. गुरुवायूरला मला देवळांत जाऊं दिलें नाहीं यावर तेथील वर्तमानपत्रांत बरीच टीका झाली. तेथील प्रचंड लोकमत पुजाऱ्याविरुद्ध होतें. चार दोन पत्रांनीं मीं असा आग्रह राखणें चूक आहे अशी टीका हि केली होती. परंतु एकूण मुख्य मुख्य वर्तमान पत्रांनीं माझा विचार योग्य होता आणि प्रवेश नाकारणें चूक होतें असें च म्हटलें. तेव्हां मला वाटलें कीं एकूण लोकमत तरी या बाबतींत बरें च पुढें गेलें आहे.

गोकर्ण महाबळेश्वरांत प्रवेश मिळाला

नंतर आम्ही कर्नाटकांत गेलों. तिथें गोकर्ण महाबळेश्वराच्या मंदिरांत जाण्याचा प्रसंग आला. आमच्या बरोबर शमीम नांवाचा एक अत्यंत भाविक आणि प्रेमळ मनुष्य होता. पुजाऱ्यांना मीं विचारलें कीं या मुसलमानासकट मला आंत जातां येईल कां? पुजारी म्हणाले कीं "तुम्ही त्या मुसलमान बंधूसह जरूर येऊं

शकतां.” तर ही एक आनंदाची बातमी तुम्हांला कदाचित माहीत नसेल म्हणून सांगितली. गोकर्ण महाबळेश्वर हें लहान सहान तीर्थ नाहीं. पंढरपूरसारखें च तें अखिल भारतीय तीर्थ आहे. तेथें आम्ही मुसलमान बंधूसह प्रवेश केला. पण तो देव बाटला नाहीं.

आणखी अशी च एक घटना आहे. केरळमधील मेलकोटे येथें रामानुजाचार्यांचें एक मंदिर आहे. त्या ठिकाणीं रामानुजाचार्य पंधरा वर्षे राहिले होते. ख्रिस्ती इत्यादि इतर धर्माच्या मंडळींबरोबर त्या मंदिरांत आम्हांला प्रवेश मिळाला होता. रामानुज हे अत्यंत उदार विचाराचे होऊन गेले. कबीर, रामानंद, आणि तुलसीदास, हे सारे रामानुजाचार्यांच्या शिष्यपरंपरेतील आहेत हें कदाचित तुम्हांला माहीत नसेल. मेलकोटे हें स्थान दक्षिण भागांत प्रसिद्ध आहे.

माझी मंदिरावर श्रद्धा कां आहे?

अशा या दोन ठिकाणीं आम्हांला प्रवेश मिळाला होता. महाराष्ट्रांत आल्यानंतर माझें पंढरपूरला येण्याचें ठरलें तेव्हां कांहीं लोकांनीं जाहीर करून दिलें कीं हा आतां पंढरपूरला येणार, आणि ते बाटगे लोक घेऊन देवळांत घुसणार. काय विचार्यांना माहीत माझी भक्ति? मला जर तिथें मनाई असेल तर मी कां जाऊं? तिथें च का देव अडकून पडला आहे? परंतु मी मूर्तीत हि देव पाहतों आणि देवळांत हि पाहतों. मला जरी पांडुरंगाच्या मंदिरांत प्रवेश मिळाला नाहीं तरी त्या स्थानाविषयींची माझी श्रद्धा कमी होणार नाहीं. माझी श्रद्धा त्या दगडावर एवढ्यासाठीं आहे कीं त्याच्या दर्शनासाठीं असंख्य सत्पुरुष गेलेले आहेत, आणि

त्यांनीं आपलें पुण्य त्या ठिकाणीं खर्च केलें आहे. एरवी तिथें जाऊन काय करायचें ? तुकारामानें म्हटलें आहे,

“तीर्थीं धोंडा पाणी
देव रोकडा सज्जनीं ”

तीर्थांत काय आहे ? दगड नि पाणी . देव तर सज्जनांमध्ये रोकडा आहे . आणि मी तर संतांच्या च भेटी-गाठी घेत फिरतो आहे . असंख्य सत्पुरुषांची मला भेट झाली आहे. माझ्या जीवनांत मला महान् सत्पुरुषांच्या संगतीचा हि लाभ झाला आहे.

पुंडलीकाचें आमंत्रण

अशा स्थितींत मी जबरदस्तीनें देवळांत कसा जाईन ? सत्याग्रहाची माझी ही रीत नाही. जिथे मनाई आहे तिथें श्रद्धा असून जायचें नाही हा च माझा सत्याग्रह आहे. परंतु इथें पोंचण्यापूर्वीं रस्त्यांतल्या माझ्या एका पडावावर येथील पुंडलीकाच्या मंदिराची मंडळी मला भेटायला आलीं. त्यांनीं सांगितलें कीं “आमच्या देवळांत तुम्ही अवश्य या. तुमच्या परिवारांत अन्य धर्मीय लोक असले तरी ते भक्त आहेत. तेव्हां त्यांना हि घेऊन तुम्हीं यावें अशी आमची फार इच्छा आहे ” मीं त्यांना म्हटलें “ माझा शब्दावर पूर्ण विश्वास आहे . तरी पण तुम्हीं जें आतां सांगितलें तसें एक पत्र मला लिहून द्या . कारण वैद्यनाथधामाला तोंडी परवानगी मिळाली होती, पण प्रत्यक्ष गेल्यावर आम्हांला मार बसला होता. म्हणून तुम्ही लेखी पत्र मला द्या.” त्याप्रमाणें त्यांनीं लेखी पत्र मला दिलें.

रुक्मिणी मातेचें आमंत्रण

त्यानंतर दोन दिवसांनीं रुक्मिणी मंदिराचे भक्त माझ्याकडे आले आणि त्यांनीं सांगितलें कीं “ रुक्मिणीमातेचें मंदिर तुमच्या साठीं मोकळें आहे. तुमच्या साऱ्या परिवारासकट तुम्ही या.” त्यांना हि मीं सांगितलें कीं रुक्मिणीनें भगवंताला जशी पत्रिका लिहून दिली होती तसें एक पत्र मला हि तुम्ही लिहून द्या.” त्यांनीं हि मला लेखी पत्र दिलें.

अशा रीतीनें या दोन ठिकाणांची परवानगी मला मिळाल्यावर मीं म्हटलें “ हा विठोबा कोण आहे ? हा तर दासांचा दास आहे. तो पुंडलीक माझ्या हातांत आल्यानंतर हा विठोबा राहील का बाहेर ? आणि इतक्याऊपर तो बाहेर राहणार असेल तर त्याला मी काय करूं ? पुंडलीकाच्या दर्शनाला मी जाईन. “ पुंडलीकाच्या भेटीं परब्रह्म आलें गा ” तिथें मला परब्रह्म च दिसेल. पुंडलीका-साठीं च तर पंढरपूर आहे. एरवी त्या पंढरपूरला पुसतो कोण ? ही जी देवता आहे ती पुंडलीकानें च इथें आणली आहे.”

माझ्या मित्रांनो ! पुंडलीकाविषयींची माझी श्रद्धा आणि भक्ति गीताप्रवचनांत पाहून घ्या. दुसऱ्या अध्यायाच्या प्रवचनांत मीं म्हटलें आहे कीं “ स्थितप्रज्ञ कोण होऊन गेला तें मी सांगूं शकत नाहीं, परंतु माझ्यापुढें स्थितप्रज्ञाची मूर्ति म्हणून पुंडलीकाची मूर्ति उभी असते. ” त्या पुंडलीकाची भेट मला होणार असें जेव्हां नक्की ठरलें तेव्हां मीं विनोदानें म्हटलें कीं “ ही तर किल्ली च माझ्या हातीं आली आहे. आतां त्या विठुलाच्या मंदिराला लागेना का कुलुप ”

पांडुरंगाचें हि आमंत्रण

आतां तुम्हांला सांगायला मला आनंद वाटतो कीं हें मी बोलत असतांना आतां च माझ्यापाशीं विठ्ठल मंदिराच्या लोकांच्या तर्फे एक चिठ्ठी आली आहे. ती तुम्हांला मी वाचून दाखवितों.

“पूज्य श्री संत विनोबाजी,

मातृ-सेवापरायणतेसाठीं विठ्ठलानें स्वतः अवतार घेऊन पावन केलेल्या, ज्ञानेश्वरादि संतपरंपरेमुळें महिमा पावलेल्या, आणि महाराष्ट्राचें धर्मपीठ म्हणून गणल्या गेलेल्या, या पंढरपूर नगरींत आपणांसारख्या महा-संताचें आगमन व्हावें हें आम्ही आमचें महद्भाग्य समजतो. आपल्यासारख्या महाभागवतास श्रीविठ्ठल-दर्शनाची किती उत्सुकता असेल याची कल्पना हि आम्ही करूं शकत नाहीं.

आपल्या परिवारांत कांहीं हिंदु नमलेल्यांचा हि समावेश असल्यानें त्यांच्यासह मंदिरांत येण्यास देवस्थान-पंचांचा कांहीं आक्षेप आहे अशी आशंका आपणांजवळ व्यक्त करण्यांत आल्याचें समजतें. त्यामुळें असा कांहीं विक्षेप असेल तर आपण दर्शनास येणार नाहीं असा हि आपला मनोदय असल्याचें समजलें.

या बाबतींत कांहीं किंतु राहूं नये म्हणून आम्ही आपल्या चरणीं हें नम्र निवेदन करीत आहोंत. खालीं सही करणारे आम्ही पांच जण श्रीविठ्ठल देवस्थानचे पंच आहोंत. आम्हां पांच लोकांची पंचकमिटी आहे व कायद्यानें देवस्थानासंबंधीं सर्व अधिकार आम्हांस आहेत. आम्ही सर्व पंच आपणांस ग्वाही देऊं इच्छितों कीं आपण आपल्या सर्व परिवारासह श्री विठ्ठल-दर्शनास आल्यास आमची कांहीं हि हरकत नाहीं. इतकें च नव्हे तर आपल्या

आगमनाचें आम्ही सर्व पंच देवस्थानच्या वतीनें मनोभावानें स्वागत करूं व कृतार्थ होऊं.

आपले नम्र

- १ भगवान पंढरिनाथ बडवे, चेअरमन
- २ विठ्ठल एकनाथ बडवे
- ३ हरि पांडुरंग बडवे
- ४ विठ्ठल गेहनीनाथ बडवे

या चिठ्ठींत पाचवी सही नव्हती, कारण त्या वेळीं ते हजर नव्हते. त्यांनीं स्वतंत्र चिठ्ठी लिहून आपली सही पाठविली आहे.

माझे हृदय विरघळलें

माझ्या मित्रांनो ! हें सबंध पत्रक वाचून माझे हृदय विरघळून गेलें. तुम्हीं पंढरपूरकरांनीं आणि या बडवे मंडळींनीं मला पूर्ण जिंकून घेतलें. तुम्हीं मला तुमचे गुलाम करून घेतलें. या पत्रकांतला एक च शब्द मला सुधारायचा आहे. त्यांनीं मला जें 'महासंत' आणि 'महाभागवत' म्हटलें आहे तें खरें नाही. इच्छा माझी अवश्य अशी आहे कीं परमेश्वराच्या चरणापाशीं च मी भेटावें आणि या देहानंतर दुसरी गति मला मिळूं नये. त्या तळमळीनें च माझे सबंध काम चाललें आहे. हें भूदान ग्रामदान देखील परमेश्वराच्या सेवेशिवाय दुसऱ्या कोणत्या हि इच्छेनें मी करित नाही. इतकं सगळं असलं तरी मी महाभागवत नव्हे, महासंत नव्हे. मला पामराला ही पदवी शोभत नाही.

तेव्हां आतां तुम्हां सगळ्यांच्या आशीर्वादानें आणि या वैष्णवांच्या भक्तिप्रेमाला वश होऊन उद्या सकाळीं साडे चार वाजतां

माझ्या स्थानाहून मी निघेन आणि पुंडलीकाचे मंदिर, रुक्मिणीमातेचे मंदिर, आणि भगवंताचे मंदिर, या तिन्ही ठिकाणी जाऊन मी परमेश्वराची भेट घेईन.

मी हा आग्रह कां राखतो ?

माझ्या मित्रांनो, अधिक सांगायची गरज नाही आणि अधिक सांगायची मला शक्ति हि नाही. पण एक गोष्ट सांगतो. हा जो मी आग्रह राखतो तो जर न राखला तर जगामधे हिंदु धर्माची पत जाईल. मुसलमानांच्या मंदिरांत, ख्रिस्त्यांच्या चर्चमधे, शीखांच्या गुरुद्वारामधे, अत्यंत प्रेमाने त्या मंडळींनीं माझे स्वागत केलेले आहे. अजमीरला मुसलमानांचा सर्वांत मोठा दरगा भरतो. अजमीर हे हिंदुस्थानचे मक्का मानले जाते. १९४८ सालीं मी त्या ठिकाणीं गेलों होतो आणि दहा हजार मुसलमानांच्या मेळाव्या-मधे बसून “ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा ” ही आमची प्रार्थना आम्हीं तिथे म्हटलीं. त्यानंतर त्यांच्या नमाजमधे मी हि सामील झालों. नमाज संपल्यावर त्यांच्या रिवाजाप्रमाणे नमाजमधे हजार असलेल्या सर्व मुसलमानांनीं माझ्या हाताचे चुंबन घेतले. या कार्यक्रमांत सुमारे तास सव्वा तास गेला. इतके त्यांचे प्रेम मला मिळाले आहे. ज्या माणसाच्या हृदयामधे प्रेम च भरलेले आहे त्याच्यावर कोण प्रेम करणार नाही ?

ही जपानची प्रेमी मंडळी माझ्या बरोबर आहेत. ते बौद्ध आहेत. बौद्धांच्या प्रेमांमुळे गेला मीं समन्वयाश्रम काढला. त्या वेळीं मीं जाहीर केले कीं मला वेदान्त आणि बौद्ध धर्म यांचा समन्वय करायचा आहे. आणि बौद्ध लोक मोठ्या प्रेमाने म्हणतात कीं बाबाची यात्रा म्हणजे बुद्धाने चालविलेले धर्म-चक्र-प्रवर्तन च आहे.

अशा रीतीनें मला बौद्धांचा आशीर्वाद मिळाला आहे, हिंदूंचा तर आहे च आहे. आणि मी केरळमधें गेलों होतों तिथें निर-
निरालया पंथांचे चार चर्चेस आहेत. त्या चारी चर्चेसच्या प्रमु-
खांनीं पत्रक काढून जाहीर केलें कीं विनोबा जें काम करीत आहेत
तें येशू ख्रिस्ताचें काम आहे ; आणि म्हणून सगळ्या ख्रिस्ती
लोकांनीं विनोबाच्या कामांत सहकार केला पाहिजे .

अशा तऱ्हेनें तुमच्या धर्मांतल्या एका माणसाचें स्वागत बाकीच्या
सगळ्या धर्मांतले लोक करीत असतांना मी कोणत्या तोंडानें म्हणूं
कीं या मंदिरांत मी एकटा च जातो. ? ज्याला आंत जायची इच्छा
नाहीं तो कशाला जाईल तिथें ? परंतु ज्याला भक्ति आहे, भाव आहे
त्याला ' तूं परधर्मीय म्हणून मंदिरांत येऊं नकोस ' असें म्हणणें
कसें योग्य होईल ? पंढरपूरवाल्यांना कबीराचें नांव माहीत च
आहे. तुकारामानें म्हटलें आहे ना ? " कबीराचे मागीं विणूं लागे
शेले, मूल उठविलें कुंभाराचें " असे अभंग तुम्ही गातां कीं नाहीं?
तो कबीर कोण होता ? मुसलमान होता ना ? तुकारामानें लिहून
ठेवलें आहे कीं मला चार खेळगडी, सोबती, लाभले आहेत. कोणते
ते ? ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ आणि कबीर. मग आतां मुसल-
मान इत्यादि माझ्याबरोबर असतांना त्यांना सोडून मी एकटा
देवळांत कसा जाऊं ? बौद्धांना प्रवेश नाहीं, ख्रिस्त्यांना प्रवेश नाहीं,
मुसलमानांना नाहीं, असें जर झालें तर माझें एकट्याचें तिथें जाणें
शोभेल कां ? आणि त्यानें हिंदु धर्माची प्रतिष्ठा वाढेल कां ?

अनेक परदेशी लोक भारतांत येत असतात. हिंदुस्थानांत एक
फार मोठी धर्मज्योति प्रगट होऊन राहिली आहे आणि तिची
जगाला आज गरज आहे या भावनेनें हे लोक भारतांत येतात.

आणि माझ्या पदयात्रेबरोबर हि राहतात. त्यांना सोडून मी एकटा कसा जाऊं ? माझे जीवन आक्रमक नाही. मी कोणावर आक्रमण करीत नाही. तें माझ्या शीलांत नाही. ती अहिंसा नव्हे, ती संतांची शिकवण नव्हे.

आज मला फार मोठा आनंद झाला आहे. परमेश्वरानें मला आमंत्रण च दिलें आहे तर मी तळमळीनें जाऊन उद्यां विठोबाचें दर्शन घेईन.

पंढरपूर

२८-५-५८

२

पुंडलीकाची भेट

[ठरल्याप्रमाणें विनोबा पहांटे ४॥ वाजतां आपल्या स्थानाहून विठोबाच्या मंदिराकडे जाण्यास निघाले. परंतु देवतेची कांहीं आह्निकें उरकण्यास वेळ होता, म्हणून कैकाडी महाराजांच्या मठांत जाऊन चंद्रभागेच्या वाळवंटांतील पुंडलीकाच्या मंदिरांत ते आर्धीं गेले. दर्शनानंतर बाहेरच्या मंडपांत त्यांचें प्रवचन झालें. परंतु ते बोलण्याच्या अवस्थेंत नव्हते. सतत कंठ दाटून येत होता आणि डोळ्यांतून अश्रूंचा पूर लोटत होता.]

आतांचा प्रसंग बोलण्याचा नाही, आणि मी अधिक बोलूं हि शकणार नाही. 'प्रहाद-नारद-पराशर-पुंडरीक' इत्यादि भक्त-नाम-माला संबंध भारतांत गाईली जाते. परंतु महाराष्ट्रापुरतें बोलायचें झाल्यास पुंडलीकाचें नांव कदाचित् पहिलें येईल. अनासक्तीचें

उत्तम उदाहरण म्हणून पुंडलीकाचा अदर्श डोळ्यांपुढे ठेवावा असे मीं गीताप्रवचनांत म्हटलें आहे.

पुंडलीक हृदयांत आहे

“पुंडलीकाचें संबंध चरित्र कुठें आहे कां? ” असें लोक मला विचारतात. मी त्यांना सांगतो कीं पुंडलीक हा कोणी बाहेर राहणारा भक्त नाही. उपनिषदांत म्हटल्याप्रमाणें तो हृदय-पुंडरिकांत राहत असतो. त्याची माहिती आपल्याला हृदयांत च मिळाली पाहिजे. हृदय शुद्ध झालें म्हणजे तिथें पुंडलीकाचें दर्शन होईल. यापेक्षां त्याच्याविषयींची अधिक माहिती मला नाही.

आईबापांची, दुःखितांची, दलितांची सेवा ही ईश्वर-सेवेच्या भावनेनें केली तर ती फार मोठी सेवा ठरते. तुम्हीं मंडळींनीं मला पुंडलीकाच्या दर्शनासाठीं येऊं दिलें याबद्दल मला फार आनंद होत आहे.

भागवत धर्माचा उदारपणा

भाविक मंडळींमधें ‘ हा कोणत्या धर्माचा ’ असें बघणें ही भागवत धर्माची रीत नव्हे. हिंदुस्थानांत जेवढे वैष्णव संप्रदाय झाले त्या सगळ्यांनीं जातिभेद, धर्म-भेद, उच्चनीचभेद, यांवर प्रहार च केला आहे. विठ्ठल संप्रदायांत तर “ विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म, भेदाभेद भ्रम अमंगळ ” असें म्हटलें आहे. कबीर, चोखामेळा, सजन कसाई, शेख महंअद, वाणी, तेली, कुंभार, चांभार, सुतार, लोहार इत्यादि सर्व धर्मांचे आणि जातींचे लोक वैष्णव संप्रदायांत येतात. आणि आतांपर्यंत आले नसतील ते हि यायला हवेत. “ या रे या रे लहान थोर । भलते याति नारी नर ”

असें तुकारामानें म्हटलें आहे. शेंवटीं तर “वैश्यांनो तुम्ही हि या ” असें त्यानें म्हटलें आहे. केवढी ही मनाची उदारता ! वेश्येला विचारीला इतर सोवळ्या जगांत जागा नसेल पण पतित-पावनापुढें जर तिला जागा नसेल तर “ तिनें जावें कवणा ठाया ? ”

पांडुरंग म्हणजे बौद्ध मुनि

भगवान गौतम बुद्धांनीं अंबापाली नांवाच्या वेश्येचा उद्धार केल्याची गोष्ट बौद्ध लोक फार आदरानें सांगत असतात. हा विठोबा कोण आहे ? “कलीलागीं झाला असे बौद्ध मौनी ” विठोबा हा मौनी बौद्ध आहे, म्हणजे बुद्धावतार याच्या ठिकाणीं गुप्त रूपानें राहतो. हा पांडुरंग बुद्धाला पोटांत घालून इथें उभा आहे. आज काल हरिजन बौद्ध होत आहेत. पण ज्या देवतेनें बुद्धाला च पोटांत घातलें ती देवता त्यांना हि पोटांत घ्यायला तयार आहे. तेव्हां हरिजनांना म्हणायला हवें कीं तुम्ही इथें बुद्धाची गाणीं गात या. आपण रामकृष्ण हरि म्हणतो. त्यांतील ‘हरि’ म्हणजे सर्वांचा भ्रम हरण करणारा आहे. म्हणून त्यांत गौतम बुद्ध हि येऊन गेला. तेव्हां ‘रामकृष्ण हरि’ चा अर्थ “रामकृष्ण बुद्ध” असा समजावा.

म्हणून तुम्ही सारे बौद्ध या बौद्ध मुनींच्या दर्शनाला या, इथें धम्मपद वाचा. आमच्या वारकरी संप्रदायांत तुमचीं बुद्धाचीं नवीन गाणी शिकायला आम्ही तयार आहोंत. अशा रीतीनें तुकारामाचा विचार सगळीकडे पसरायला पाहिजे.

दुसऱ्या देशांतील लोक भूदान-ग्रामदान पाहण्यासाठीं प्रेमानें, मोठ्या भक्तिभावानें, आणि कांहीं तर मदत करण्यासाठीं म्हणून

येथें आले, तर त्यांना पर-धर्माचे म्हणून देवाचें दर्शन घ्यायला येऊं न देणें हें किती संकुचितपणाचें आहे ?

मला फार आनंद झाला कीं असा संकुचितपणा तुम्हीं केला नाही व त्यांना दर्शन घ्यायला येऊं दिलें. मीं म्हटलें कीं मला एका पुंडलीकाच्या दर्शनाचा लाभ झाला तर दुसऱ्या कशाची हि पर्वा नाही. पुंडलीकानें देवदर्शनाची पर्वा केली नाही, आणि देवासाठीं वीट भिरकावून दिली, तर जो देव त्याच्यासाठीं वाट पाहत उभा राहिला आहे, तो देव माझ्यासाठीं हि वाट पाहील. म्हणून मी पुंडलीकाच्या दर्शनानें च संतुष्ट झालों आहे.

पंढरपूर

२९-५-५८ सकाळ

३

विठोबा-रखुमाईची भेट

[पुंडलीकाच्या दर्शनानंतर विनोबा महाद्वार-घाटानें विठ्ठल-मंदिराकडे निघाले. मंदिराच्या पहिल्या पायरीला संत नामदेवाची पायरी म्हणतात. तिला स्पर्श करून विनोबा अत्यंत उत्कट भावनेनें आणि तन्मयतेनें विठ्ठल-मंदिरांत शिरले. विनोबांसाठीं गर्दी हटविण्यांत येऊन गाभारा मोकळा करण्यांत आला होता.

विनोबांनीं विठ्ठलाचें डोळे भरून दर्शन घेतलें. क्षणभर ते स्तब्ध झाले आणि डोळ्यांतून अश्रूंची धार सुरू झाली. मूर्तीला त्यांनीं हार घातल्या. गंध लावून आणि प्रसाद घेऊन गाभान्याबाहेर आल्यावर फिरून त्यांनीं

विठ्ठल-मूर्ति न्याहाळली. पुन्हां या सावळ्या मूर्तीचें दर्शन होईल कीं नाहीं कोण जाणे अशा विचारानें जणू ते डोळ्यांत ती मूर्ति साठवून घेत होते.

विनोबांच्या बरोबर हेमा (जर्मन मुलगी) आणि फातिमा (मुसलमान मुलगी) होत्या. त्यांना हि बडवे मंडळींनीं पादस्पर्श करावयास सांगून मूर्तीस हार घालण्यास दिले.

विठ्ठलाच्या दर्शनानंतर विनोबा त्या च आवारांत असलेल्या रुक्मिणी-मातेच्या दर्शनाला गेले. देवतेचें दर्शन करून आल्यावर सभामंडपांत देवाचें सर्व दागिने बडवे मंडळींनीं विनोबांना आणून दाखविले. विनोबा एकेका दागिन्याला स्पर्श करून नमस्कार करीत होते. या प्रसंगीं जमलेल्या मंडळींसमोर विनोबांचें पुढीलप्रमाणें प्रवचन झालें.]

आपल्या या महाराष्ट्राच्या वारकरी संप्रदायामधें आदिपुरुष म्हणून निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, इत्यादि फार थोर नांवें सगळ्यांच्या परिचयाचीं आहेत. त्या संप्रदायांतील शेवटचा महापुरुष माझ्या दृष्टीनें साने गुरुजी होत. त्यांनीं दीक्षा घेतली होती कीं नाहीं मला माहीत नाहीं. परंतु अशा महापुरुषांना दीक्षेची गरज नसते.

पंचवर्णांसाठीं पांचजन्य

आज इथें जी घटना घडत आहे ती सबंध हिंदुस्थानच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनीं अंकित होण्यासारखी आहे. आज इथें तुम्ही हिंदु धर्माचें खरें रूप प्रगट केले. भगवंतांनीं पांचजन्य शंख फुंकला असें गीतेंत वर्णन आहे. तो पांचजन्य मधें लोपला होता. आतां पुन्हां प्रगट होत आहे. हिंदु धर्मांत संकुचिततेला यत्किंचित् हि वाव नाहीं हें आज इथें सिद्ध झालें. पांचजन्य म्हणजे पंचजनांचा. म्हणजे त्यांत जगांतील सर्व लोक आले. तुकारामानें म्हटलें आहे,

‘ रेक्त, श्वेत, कृष्ण, पीत, प्रभा भिन्न
चिन्मयांजन सुदले डोळां ’

तांबडें, पांढरें, काळें, आणि पिवळें यांहुन भिन्न एक सावळें रूप आहे, तें माझ्या डोळ्यांत अंजनरूपानें आहे, असें तुकाराम म्हणतो. या पांच वर्णांची प्रजा म्हणजे सवंध विश्वांतली प्रजा. पिवळी प्रजा म्हणजे चीन-जपानची, तांबडी प्रजा म्हणजे रेड इंडियन्स, काळी प्रजा म्हणजे शिद्दी-हबशी, पांढरी प्रजा म्हणजे युरोपांतील लोक, आणि सावळी प्रजा म्हणजे हिंदुस्थांनांतील लोक, हे पंचवर्ण आहेत. या पांचांपैकीं प्रत्येकासाठीं आमचे विचार मोकळे आहेत. ते सगळ्या जगभर पसरले पाहिजेत आणि जगांतले सगळे विचार इथें यायला पाहिजेत अशी तुम्हीं आज प्रतिज्ञा केलीत.

मराठींतील धर्मग्रंथ ज्ञानेश्वरी

पण हें कांहीं नवीन नाही. ज्ञानदेवानें ज्ञानेश्वरींत जें म्हटलें आहे तें च आम्हीं आज सातशें वर्षांनंतर केलें आहे. ज्ञानदेवांनीं ज्ञानेश्वरी लिहितांना ‘ मी भक्तीचा ग्रंथ लिहित आहे ’ असें नाहीं म्हटलें. ज्ञानेश्वरींत भक्ति, ज्ञान, योग, गुणविकास, ध्यान, इत्यादि सर्व आहे च. परंतु ज्ञानदेवांनीं म्हटलें आहे,

“ किंबहुना तुमचें केलें । धर्मकीर्तन सिद्धी नेलें ।

येथ माझे जें उरलें । पाईकपण ॥

भगवंताच्या व गुरूच्या कृपेनें मीं धर्म-कीर्तन केलें आहे, मी तुमचा सेवक उरलों आहे, असें ज्ञानदेव म्हणतो. महाराष्ट्राला, मराठी भाषेला, धर्मग्रंथ आहे कां ? असें कोणीं विचारलें तर “ आमचे सर्व धर्मग्रंथ संस्कृतांत च आहेत ” असें नका म्हणूं. संस्कृतांत तर ते आहेत च. परंतु मराठींत ज्ञानदेवानें एक धर्मग्रंथ प्रगट केला

आहे, ज्ञानेश्वरी. त्या धर्मग्रंथाला यत्किंचित् तरी भेद सहन होईल कां ? ज्ञानदेवांनीं आपला ग्रंथ कोणत्या देवाला अर्पण केला आहे पहा .

“आतां विश्वात्मके देवे । येणे वाग्यज्ञे तोषावे.

ज्ञानदेवाच्या तोंडून लहान शब्द निघाला नाही. ते म्हणतात या ‘वाग्यज्ञाने’ ‘विश्वात्मक’ देवाची मी पूजा करीत आहे,

विश्व-मानुषः

भगवान् कृष्णाला आम्ही केवळ हिंदुधर्माचे गुरु म्हणत नाही तर ‘कृष्णं वंदे जगद्गुरुं’ असें म्हणतो. आमची इतकी विशाल, व्यापक दृष्टि कोणत्या काळांत होती ? तर ज्या काळांत जगांत कुठें काय आहे तें आम्हांला माहीत हि नव्हतें. कंकद्वीप, नवद्वीप, इत्यादि कल्पना आम्ही करीत असूं. परंतु आज तर एखाद्या पोराला हि जगाच्या भूगोलाचें ज्ञान आहे. पूर्वीच्या काळीं हें ज्ञान नसतां हि वैदिक धर्माच्या लोकांनीं ‘विश्व-सेवका’ची भूमिका घेतली. ऋग्वेद हा जगांतील आदि ग्रंथ मानला जातो. त्या ग्रंथांत ‘विश्वमानुष’ हा सुंदर शब्द मला सांपडला. ही च तर आमची खरी दौलत. ही दौलत साऱ्या जगभर लुटविली पाहिजे. हें च आमचें कार्य आहे. मध्यंतरीं आम्ही हें विसरलों होतो. या प्रसंगानें तुम्ही हिंदुस्थानला व्यापक विश्वधर्माकडे नेणार आहांत.

नास्तिकतेचा अर्थ

मुसलमान, ख्रिस्ती इत्यादि सगळे आस्तिक धर्म आहेत. या सगळ्या आस्तिकांनीं नास्तिकता काढून टाकली पाहिजे. नास्तिकता म्हणजे काय तें समजून घ्या. ‘देव नाही असें म्हणणारा तो नास्तिक’ अशी संकुचित व्याख्या आपल्या धर्मांत नाही. देव हा शब्दापली-

कडे आहे. तेव्हां नास्तिक म्हणजे ज्याच्यांत दंभ, क्रोध, दर्प वगैरे आहेत तो.

तुकारामाचीं अद्भुत वचनें

परमेश्वर आहे म्हणायचें कीं नाहीं म्हणायचें याविषयीं तुकारामाचें एक फार मजेदार वाक्य आहे. तसें वाक्य क्वचित् च दुसरीकडे पहायला सापडेल. तो म्हणतो,

‘आहे ऐसा देव वदवावी वाणी

• नाहीं ऐसा मनीं अनुभवावा ’

देव आहे असें वाणीनें म्हणावें, आणि देव नाहीं असें मनांत अनुभवावें. यापुढें कोणतें तत्त्वज्ञान काय बोलणार? तत्त्वज्ञान म्हणतें कीं भक्तीचे दोन प्रकार आहेत. आम्ही ‘अस्ति’ रूपानें भगवंताची भक्ति करतो, त्याप्रमाणें ‘नास्ति’ रूपानें हि करतो. गीतेंत तर म्हटलें आहे “तूं सत् आहेस, असत् आहेस, आणि दोहोंच्या पलीकडे आहेस.” तेव्हां अस्ति-नास्ति हे सारे भेद आमच्या पोटांत मावतात.

तुकारामाचा आणखी एक मंत्र आहे. त्याच्या बिन शिकलेल्या वाणींत काय काय आहे बघा,

‘तुका म्हणे जें जें बोला

तें तें साजे या विठुला ’

यापेक्षां अधिक उदारता कोणती असेल? इतका महोदार, महान्, वैदिक धर्म, विश्वधर्म, भागवत धर्म, इथें प्रगट झाला.

तुम्हीं आज माझ्यावर फार च मोठा उपकार केला आहे. इतका उपकार आतांपर्यंत माझ्यावर कोणीं च केला नाहीं.

पंढरपूर

२९-५-५८

पांडुरंगाच्या भेटीनंतर

सर्वोच्च दान

आज सकाळीं जें दृश्य मीं पाहिलें त्याचें संबंध जन्मांत मला विस्मरण होणार नाहीं, इतका त्याचा खोल ठसा माझ्या हृदयावर उमटला आहे. पांडुरंगाच्या चरणापाशीं मला जो अनुभव आला तो मी शब्दांत मांडूं शकणार नाहीं, म्हणून तो प्रयास मी सोडून देतो.

आज जो उपकार माझ्यावर केला गेला आहे त्याहून अधिक उपकार आजपर्यंत कुणीं माझ्यावर केला नाहीं. महाराष्ट्रांत अजून चार महिने माझी यात्रा चालणार आहे. त्या काळांत मला कोणी जमीन देवो अथवा न देवो, कोणी ग्रामदान देवो अथवा न देवो, परंतु आजचें दान देऊन महाराष्ट्रानें त्याला जास्तींत जास्त जें देणें शक्य होतें तें मला देऊन टाकलें आहे.

नैतिक शस्त्रागार मजबूत झालें

आज जी घटना झाली ती माझ्या दृष्टीनें सर्वोदयाच्या इतिहासांत अपूर्व आहे. मॉरल री आर्ममेंटचे लोक आज माझ्याकडे आले होते. त्यांना मी सांगितलें कीं 'पंढरपूरकरांनीं आज नैतिक शस्त्रागार मजबूत केलें.' आणि मग त्यांना मी सकाळची घटना सांगितली, कीं सर्व धर्मांच्या लोकांसह मंदिरांत जाऊन आम्ही कसें विठोबाच्या चरणांचें दर्शन घेतलें. ते म्हणाले

‘निःसंशय च’ ही नैतिक शस्त्रागार मजबूत करणारी घटना आहे.

भारताचें मिशन

भारताची एक परंपरा आहे, एक मिशन आहे. विश्वजीवना-मधे भारताला जें कर्तव्य पार पाडायचें आहे त्यासाठी त्याला सामर्थ्य हवें आहे. आजच्या सारख्या घटनांनी त्याला तें सामर्थ्य येणार आहे. अनेक जमाती, अनेक पंथ, अनेक भाषा बाहेरून भारतांत आल्या, त्यांना भारतानें आत्मसात् केलें आणि त्यांचें भरण केलें. म्हणून ‘भारत’ सार्थनभम झाला आहे. म्हणून मी म्हणत असतो कीं ‘जय-हिंद’ किंवा ‘जय-भारत’ हा उद्घोष यापुढें तोकडा पडणार आहे. ‘विश्व-मानुष’ ही जी ऋग्वेदाची प्रतिज्ञा, त्या प्रतिज्ञेप्रमाणें भारताला व्यापक बनावें लागणार आहे. सर्वोदयामार्फत हें कार्य भारताला करतां येण्यासारखें आहे.

भगवंताचा अनुराग फळाला आला

वैद्यनाथधामला आमच्यावर प्रहार झाला त्या दिवशीं मीं म्हटलें होतें कीं जगन्नाथाचा अनुराग प्रगट झाला. जगन्नाथ हा खरोखर जगाचा नाथ व्हावा, कृष्ण हा जगद्गुरु व्हावा, आणि भारत हें सबंध विश्वाला प्रेमाचें आणि शांतीचें आवाहन करणारें, सर्वांचें भरण करणारें, सर्वांची सेवा करणारें राष्ट्र व्हावें, ही जी तळमळ त्या दिवशीं आम्हां सर्वांच्या चित्तांत होती, ती तळमळ आज फळाला आली. आणि आमच्या या पंढरिरायानें, आमच्या या पित्यानें त्याच्या मुलाला मुलाच्या शर्तीवर भेट दिली ! यापेक्षा अधिक कारुण्य, अधिक वात्सल्य, अधिक प्रेम काय असूं शकेल ? तें कारुण्य आणि तें वात्सल्य आज मीं अनुभवले. आणि माझा

असा विश्वास आहे कीं महाराष्ट्रापुरतें बोलायचें झाल्यास ज्या भागवत धर्माचा पाया ज्ञानदेव महाराजांनीं घातला, पुंडलीकानें आपल्या आचरणानें ज्याचा उत्तम आदर्श दुनियेपुढें ठेवला, त्या भागवत धर्माचें उज्ज्वल स्वरूप आजपासून साऱ्या जगांत प्रकाशित होईल आणि आमच्या संबंध जीवनाला त्याचा स्पर्श होईल.

पतितांच्या उद्धाराची तळमळ ही च भक्ति

हीं देवळें तरी कशासाठीं काढलेलीं आहेत रे ? दक्षिणेकडे ते रामानुजाचार्य, आणि या ठिकाणीं ज्ञानदेव व एकनाथ, होऊन गेले. त्यांना पतितांच्या, अनाथांच्या, उद्धाराची किती तळमळ होती ? त्या जगन्नाथ-भक्ताला, चैतन्यांना, दलितोद्धाराची किती तळमळ लागली होती ? भारताचा हा सारा इतिहास पाहिला म्हणजे वैदिक धर्माचें अत्यंत मधुर फळ या अशा भक्तांच्या गाथांतून आपल्याला चाखायला मिळतें.

रामानुजाचार्यांची एक प्रसिद्ध गोष्ट आहे. त्यांना त्यांच्या गुरूंनीं एक मंत्र दिला होता आणि त्याचा गुप्तपणें एकांतांत जप करायला सांगितलें होतें. त्याप्रमाणें ते एकांतांत जप करीत. परंतु एक दिवस त्यांना अशी स्फूर्ति झाली कीं हा मंत्र साऱ्या लोकांना आपण जाहीर करून द्यावा. गुरूंनीं मनाई केली होती तरी ते एक दिवस उठले आणि लोकांना बोलावून आणून जाहीरपणें त्यांनीं सर्वांना त्या मंत्राचा उपदेश दिला. त्या दिवसापासून अगदीं उघडा मंत्र म्हणून जगाला तो ते सांगू लागले. पुढें गुरूंच्या कानावर ही गोष्ट गेली. तेव्हां गुरूंनीं रामानुजाचार्यांना बोलावले आणि सांगितलें कीं 'तुला मीं हा मंत्र गुप्त ठेवायला सांगितला होता पण तुझ्या-च्यानें तें झालें नाहीं. तुला संयम राहिला नाहीं. तेव्हां आतां तुझी

कांहीं चांगली गति दिसत नाहीं मला. तुला दुर्गति लाभेल. ” यावर रामानुजाचार्य म्हणाले “ मीं मंत्र गुप्त ठेवला नाहीं म्हणून मला दुर्गति मिळेल तें ठीक आहे, परंतु ज्यांनीं तो मंत्र घेतला त्यांना कोणती गति मिळेल ? ” तेव्हां गुरु म्हणाले “ त्यांना दुर्गति मिळण्याचा प्रश्न नाहीं. त्यांनीं तो श्रद्धेनें, भाविकपणानें, घेतला तेव्हां त्यांना सद्गति च मिळेल. ” यावर रामानुज म्हणाले “ इतक्या असंख्य लोकांना सद्गति मिळण्यासाठीं मला एकाला दुर्गति मिळणार असेल तर मला मुळींच वाईट वाटायचें नाहीं. ” यावर गुरु काय बोलणार ? “ शिष्यात् इच्छेत् पराजयम् ” या नात्यानें या शिष्यानें आपला पराजय केला असें गुरु समजून चुकला. नंतर रामानुजाचार्यांनीं पुढें संबंध तामीळनाडमध्ये आणि देशामधें सगळ्यांना उघड उपदेश दिला.

प्रगट गुह्य बोले

ब्रह्मविद्या गुप्त राखावी यांत हि एक दृष्टि आहे. ती विद्या जर बाजारांत विकायला काढली तर तिला कांहीं भाव येणार नाहीं. परंतु ती विद्या प्रगट करण्यांत हि दुसरी गोडी आहे. आपल्या येथें ज्ञानदेवांनीं आणि नाथांनीं हें च काम केले. त्यांनीं संबंध हिंदुस्थानांत ब्रह्मविद्येचीं दारें उघडीं करून दिलीं. ज्ञानदेव म्हणतात “ इये मराठीचिये नगरीं ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करी ” आणि पुढें भक्ताचें लक्षण सांगतांना म्हणतात, जें ज्ञान ‘गुरुशिष्याचिये एकांतीं,’ बोलायचें असतें तें “ त्रिजगतीं गर्जती ”—संबंध जगांत ते ज्ञान गर्जत सुटतात. ज्ञानदेवाची आरती लिहिणाऱ्या रामा जनार्दनांनीं म्हटलें आहे ” प्रगट गुह्य बोले, विश्व ब्रह्म चि केले रामा जनार्दनीं पायीं ठक चि ठेले, आरती ज्ञानराया ” ब्रह्म कुठें

तरी लपलेलें आहे आणि तें ध्यानानें प्राप्त करायचें आहे, ही जी जुनी प्रक्रिया होती ती ज्ञानदेवानें बदलून टाकली आणि सारें विश्व च ब्रह्म करून टाकलें. म्हणून तें प्रगट गुह्य झालें. हा पराक्रम ज्ञानदेवांनीं मराठींत केला, रामानुजाचार्यांनीं संस्कृतांत आणि तमीळ भाषेंत केला. ज्ञानदेवाच्या पूर्वी चैतन्य महाप्रभूंनीं सगळीकडे जाऊन असें च प्रेम वाटलें. लहान मुलें, स्त्रिया, खालच्या मानल्या गेलेल्या जाती, इत्यादि सरसकट सर्वांमधें त्यांनीं इतकें प्रेम वाटलें कीं चैतन्यदेव म्हणजे कृष्णाचा च अवतार आहे असें बंगाल-मधें लोक मानूं लागले. याचें कारण चैतन्यांच्या ठिकाणीं मूर्तिमंत प्रेम अवतरलें होतें.

सामाजिक समाधि हें सर्वोदयाचें काम

अशा रीतीनें पूर्वींच्या संतांनीं अशी उमेद धरली होती कीं संतांकडून मिळालेलें ज्ञान पचवून त्याला आम्ही नवीन रूप देऊं आणि तें सबंध जगामधें आणूं. त्याप्रमाणें त्यांनीं जुन्या वैदिक धर्माला अधिक व्यापक रूप दिलें. परंतु आपल्याला त्यांच्या हि पुढें एक पाऊल टाकायचें आहे. भक्तीचें रूपांतर सर्वोदयामधें करायचें आहे. “समः सर्वेषु भूतेषु” ही पराभक्ति आतां सामान्य भक्ति करायची आहे. सारे भूतमात्र माझीं च रूपें आहेत, वर-वरचा भेद मिथ्या आहे, हा अनुभव व्यक्तिगत समाधीमधें एखाद्याला यायचा. परंतु ती व्यक्तिगत समाधि आतां आपल्याला सामाजिक समाधि करायची आहे.

माझ्या मित्रांनो, फार मोठी धाडसाची भाषा भगवान माझ्या मुखांतून प्रगट करून राहिला आहे. तीन वर्षांपूर्वीं बंगालमधें

माझी यात्रा चालू होती तेव्हां रामकृष्ण परमहंस यांची ज्या ठिकाणी प्रथम समाधि लागली त्या ठिकाणी मंडळी मला घेऊन गेली होती. एक तलाव आहे त्या ठिकाणी. सकाळच्या वेळीं तिथें मी बसलों. जमलेल्या मंडळीसमोर बोलतांना मीं म्हटलें कीं रामकृष्णांना ज्या समाधीचा एकट्याला अनुभव आला होता ती समाधि आपल्याला सामाजिक करायची आहे. ज्ञानदेवांनीं हि म्हटलें आहे कीं सगळीकडे समाधि पसरून देणें हें श्रेष्ठ बुधि-वैभव आहे. “बुद्धीचें वैभव अन्य नाहीं दुजें”

सर्वत्र एकत्वाचा अनुभव येणें ही जी पराभक्ति तिचा अनुभव या विज्ञानयुगामधें जगाला आला तरी पाहिजे, किंवा जगाचा नाश तरी झाला पाहिजे, अशी परिस्थिति आज विज्ञानानें निर्माण केली आहे. साम्ययोग हा आतां काव्यामधें किंवा समाधीमधें अनुभविण्याचा विषय राहतां कामा नये, तो प्रत्यक्ष जीवनामधें आणा, असें आह्वान विज्ञान आम्हांला देत आहे. आणि त्या च बळावर आमची ही यात्रा चालली आहे.

आमच्या जन्माचें प्रयोजन

लोक मला विचारतात “ज्या गोष्टी ज्ञानदेवादिकांनीं सांगितल्या त्या च तुम्ही पुन्हां सांगणार कां ? आणि जें त्यांच्याच्यानें झालें नाही, तें तुमच्यानें होणार आहे कां ?” मी त्यांना म्हणतो “अरे, आम्ही ज्या गोष्टी करूं म्हणतो त्या त्यांच्याच्यानें होण्यासारख्या असत्या तर देवानें तुम्हां-आम्हांला जन्माला च कशाला घातलें असतें ? कांहीं गोष्टी त्यांच्याच्यानें व्हायच्या नव्हत्या आणि आमच्याच्यानें व्हायच्या होत्या म्हणून तर आमचा जन्म आहे. नाही तर आमच्या जन्माचें प्रयोजन काय ?

सर्वोदयाची प्रयोगशाळा घोघर हवी.

या युगांत विज्ञान ही फार मोठी शक्ति आमच्या मदतीला आली आहे. कांहीं लोक म्हणतात “ ह्या गांधीवाल्यांना विज्ञानाचें वावडें असणार.” मी त्यांना म्हणतो “ अरे, आम्हां अहिंसावाल्यांना तर विज्ञान हवं आहे. तुम्हा हिंसावाल्यांच्या गळ्याला मात्र विज्ञानाच्या प्रगतीची तात लागली आहे !! हिंसेची महती गाणाऱ्यांना विज्ञान घातक ठरणार आहे. कारुण्य आणि आत्मज्ञान यांची जोडी विज्ञानाशीं जमली तर जगाचें कल्याण आहे. आणि हिंसेशीं जर त्याची जोडी जमली तर मात्र जगाचा नाश आहे. विज्ञानाची जोड अहिंसेशीं बसवायची हें च तर सर्वोदयाचें काम आहे. अहिंसेशीं विज्ञानाची जोड बसविण्याची लॅबोरेटरी, प्रयोगशाळा, मोठ्या मोठ्या शहरांतून नव्हे तर खेड्याखेड्यांतून, घराघरांतून, उभी झाली पाहिजे.

या विज्ञानयुगांत साम्ययोग ही केवळ समाधींत अनुभविण्याची गोष्ट उरली नाही. साऱ्या समाजाला साम्ययोगाचा अनुभव यायला पाहिजे. पूर्वी साम्ययोग हें शिखर होतें. परंतु आतां तो पाया झाला आहे. त्याच्या आधारावर च आतां जीवनाची उभारणी झाली पाहिजे ही विज्ञान-युगाची मागणी आहे. म्हणून परधर्मियांना मंदिरांत प्रवेश देण्याची आजची जी घटना झाली आहे तिनें पंढरीचा राणा फार उंच झाला आहे. त्याचा महिमा आतांपर्यंत प्रगट होता च, परंतु आज तो विशेष प्रगट झाला.

प्रह्लाद श्रेष्ठ भक्त कशामुळें

भक्तीचा मूल मंत्र देणारा प्रह्लाद. नारद हा त्याचा गुरु. परंतु महाभक्तांच्या नामावलींत प्रह्लादाचें नांव प्रथम आहे. —

“प्रह्लाद नारद पराशर.” याचें कारण काय ? भगवंतांनीं जेव्हां भयानक रूप घेऊन नरसिंहाचा अवतार प्रगट केला तेव्हां भगवंताची चिर-परिचित लक्ष्मी देखील घाबरून गेली. ज्या नारदाची वीणा एक क्षण हि थांबत नसे तो नारद हि घाबरला, आणि त्याची वीणा बंद पडली. परंतु प्रह्लाद निर्भयपणें नरसिंहासमोर उभा राहून म्हणाला ‘नाहं बिभेमि’ मी भीत नाहीं. दुष्टांपुढें अनेकांनीं निर्भयता प्रगट केली होती. वाल्याकोळ्यापुढें नारद हि निर्भयपणें उभा राहिला. परंतु भगवंताच्या भयानक रूपापुढें मात्र तो घाबरला. या निर्भयतेमुळें तो श्रेष्ठ भक्त ठरला आणि पहिला आला. त्या प्रल्हादानें भगवंतापाशीं काय मागणें मागितलें तें पहा,

प्रायेण देवमुनयो स्वविमुक्ति-कामाः

मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठाः

नैतान् विहाय कृपणान् विमुमुक्ष एकः ...”

पूर्वीं स्वतःच्या मुक्तीची कामना बाळगून निर्जन वनामध्ये मौन धारण करून वावरणारे मुनि आणि देव होऊन गेले. त्यांच्यांत परार्थनिष्ठा नव्हती. परंतु मी मात्र या विद्याच्या कृपण जनांना सोडून एकटा मुक्त होऊं इच्छित नाहीं. ” प्रल्हादाची ही केवढी प्रखर टीका आहे ! त्या देवांच्या आणि मुनींच्या मार्गें उत्तम कां होईना पण स्वार्थ लागला होता. ते खरे परार्थनिष्ठ नव्हते.

सामाजिक समाधीची तळमळ

“नैतान् विहाय कृपणान् विमुमुक्ष एकः” हा संस्कृत साहित्यांतील सर्वश्रेष्ठ उद्गार आहे. या उद्गारांत कोणतें श्रेष्ठ काव्य आहे? मोक्ष हा एकट्याला मिळायचा नसतो. जो स्वतःपुरता मोक्ष पाहूं गेला त्याच्यापासून मोक्ष दूर पळाला. जेथें ‘मी’ आहे तेथें

‘ मोक्ष ’ नाही. आणि जेथें ‘ मोक्ष ’ आहे तेथें ‘ मी ’ नाही, असें आहे. तुकाराम म्हणतो “ मुनि मुक्त झाले भेणें गर्भवासा, आम्हां विष्णुदासां सुलभ तो ” मुनि गर्भवासाच्या भयानें मुक्त झाले, परंतु (एकट्याच्या) मुक्तीला हि आम्ही भय च समजतो. ” यांत तुकारामाला जें दर्शन झालें तें भविष्यकाळचें होतें. भविष्य काळीं असा समाज बनेल हें पूर्वदर्शन कांतदर्शी कवीला होत असतें. सर्व समाज जिथें प्रेममय बनला आहे असें दृश्य पहायला मिळावें ही त्याची आकांक्षा असतें. “ ऐसें भाग्य कई लाहता होईन, अवघे देखे जन ब्रह्मरूप ” याचा अर्थ असा नव्हे कीं समाधींत सारे लोक ब्रह्ममय दिसावेत. ते तसे तर त्याला केव्हां च दिसले होते. परंतु व्यक्तिगत स्वार्थांत गुरफटलेले लोक त्यांतून सुटून, आपला संसार साधून, समाधि साधतील, सारा समाज ब्रह्मरूप होईल, असें मला कधीं दिसेल ? असें तुकाराम म्हणत आहे. म्हणजे सामाजिक समाधीच्या तळमळीचे हे त्याचे उद्गार आहेत.

आज पंढरपूरला जी घटना घडली तिच्या आधारावर आपल्याला जीवन उभारायचें आहे. जीवनांत जे नाना आर्थिक सामाजिक, इत्यादि भेद आहेत ते आतां आपण नाहीसे करूं या. आजची घटना ही साम्ययोगाच्या जीवनाचा पाया समजून तुम्ही वागल अशी मी आशा करतो. तुम्हा लोकांचा माझ्यावर आज फार मोठा उपकार झाला आहे या बद्दल तुम्हांला जितके धन्यवाद द्यावे तेवढे थोडे च आहेत.

पंढरपूर

२९-५-५८

निवेदन

[विहारच्या पद-यात्रेत असतांना १९ सप्टेंबर १९५३ रोजी वैद्यनाथधाम (भागलपूर) येथील मंदिरांत तेथील पंड्यांकडून विनोत्रा आणि त्यांचे साथी यांच्यावर जो हल्ला करण्यांत आला त्यासंबंधी विनोत्रांनी एक निवेदन प्रसिद्ध केले होते ते या ठिकाणी दिले आहे.]

काल वैद्यनाथधामला मी माझ्या सहकाऱ्यांसह हरिजनांना घेऊन महादेवाच्या दर्शनासाठी गेलो. महादेवाचे दर्शन तर मला घडले नाही, परंतु त्याच्या भक्तांच्या हातचा प्रसाद मला मिळाला. या घटनेबाबत अनेक लोक मला विचारीत असल्यामुळे मी हे निवेदन प्रसिद्ध करीत आहे.

सुरवातीला च मला सांगितले पाहिजे की ज्या लोकांनी मारपीट केली त्यांनी अज्ञानाने तसे केले असल्यामुळे त्यांना कांहीं शिक्षा व्हावी अशी माझी इच्छा नाही. माझ्या बरोबरची शेंकडो माणसे त्या प्रसंगी शांत राहिली याबद्दल मला संतोष वाटला. आमच्यापैकी ज्या माणसाला जास्तीत जास्त मार बसला त्याने मला सांगितले की “ मार खातांना माझ्या मनांत मुळी च क्रोध आला नव्हता. ” ज्या देशांत असे निर्वैर सेवक आहेत त्या देशावर भगवंताची कृपा आहे असे मी समजतो. मारपीट करणारे क्रोधाने बेभान झाले होते. स्त्री-पुरुष हा भेद हि मारतांना त्यांनी बाळगला नाही. भेदासुराचा हा अंतकालीन आक्रोश ठरेल असा मला विश्वास वाटतो.

जबरदस्तीने किंवा केवळ कायद्याच्या जोरावर मंदिरांत प्रवेश करण्याची माझी मुळी च इच्छा नव्हती. उलट ज्या मंदिरांत

हरिजनांना प्रवेश नाही तिथें आपण जायचें नाही, अशी च माझी रीत आहे. परंतु मीं विचारलें असतां मला सांगण्यांत आलें कीं मंदिरांत हरिजनांना बंदी नाही. म्हणून संध्याकाळच्या प्रार्थने-नंतर अत्यंत श्रद्धापूर्वक देव-दर्शनाला मी निघालों. रस्त्यानें चालतांना आम्हीं मौन ठेवले होते. मी मनांत महादेवाच्या स्तुतिपर वैदिक सूक्तांचें चिंतन करीत चाललों होतो. अशा वेळीं अगदीं अचानकपणें जेव्हां आमच्यावर हल्ला झाला तेव्हां मला विशेष च सुख झालें. मी अगदीं प्रसन्न मनानें परत निघालों. परंतु मी परत जात आहे हें पाहून मारणारांना आणखीन च उत्साह चढला. माझ्या बरोबरच्या मंडळींनीं मला घेरल्यामुळें माझ्यावर पडणारे तडाखे ते आपल्यावर झेलून घेत होते. तरी पण यज्ञ-शेष म्हणून थोडा प्रसाद चाखायला मिळाला च. ज्यांच्या चरणांचा मी स्वतःला दास समजतो त्यांच्यावर हि याच धामांत असा च हल्ला चढविण्यांत आला होता. तें च भाग्य माझ्या वाटचाला आल्यामुळें मला थोडी धन्यता वाटली.

या बाबतींत कोणाला च शिक्षा होऊं नये हें मीं सुरवातीला सांगितलें आहे. परंतु यांत भारतीय घटनेचा स्पष्ट च भंग झालेला आहे. त्याचें परिमार्जन लहान सहान शिक्षांनीं होणारें नाही. अशी घटना पुन्हां होणार नाही याचा बंदोबस्त झाला पाहिजे. अशा देवस्थानांचा सरकारनें कबजा घेतला तरी अनुचित होणार नाही असें माझे मत आहे. कदाचित् त्या योगानें मंदिरांची व्यवस्था अधिक चांगली राहिल. ही मी सूचना करीत नसून केवळ प्रगट चिंतन करीत आहे.

हें युग विज्ञानाचें आहे. प्रत्येक धर्म बुद्धीच्या कसोटीवर कसला जात आहे हें ओळखून आमचा समाज वागला तर चांगलें होईल.

पारडी (भागलपूर)

२०-९-५३

जगन्नाथपुरीची घटना

प्रवेश मिळाला नाही

आज सकाळीं जगन्नाथाच्या दर्शनासाठीं मी गेलों होतो, परंतु मंदिराच्या दारापासून च मला परत यावें लागलें. मी मोठ्या भक्तिभावानें तेथें गेलों होतो. माझ्याबरोबर एक फ्रेंच महिला हि होती. तिला जर मंदिरांत प्रवेश मिळत नसेल तर आपण हि मंदिरांत जातां कामा नये असें मला वाटलें.

बाळपणापासून आजतागायत मीं हिंदु धर्माचें सतत अध्ययन करीत आलों आहे. ऋग्वेदापासून तों रामकृष्ण परमहंस आणि म. गांधीपर्यंतच्या जितक्या म्हणून धर्म-विचाराच्या परंपरा भारतांत चालत आल्या त्या सर्वांचें अत्यंत भक्तिभावानें मीं अध्ययन केले आहे. आणि मला जो हिंदु धर्म समजला त्याचें नित्य आचरण करण्याचा मीं नम्रपणानें प्रयत्न करीत आलों आहे. त्या फ्रेंच भगिनीला बाहेर ठेवून मी एकटा जर मंदिरांत गेलों असतो तर माझ्या हातून मोठा अधर्म झाला असता असें मला वाटलें. मंदिराच्या प्रमुखांना मीं विचारलें कीं ' या फ्रेंच बाईसह मी मंदिरात

जाऊं शकेन कां ?' मला उत्तर मिळालें "नाहीं जातां येणार." तेव्हां जगन्नाथाऐवजीं त्या प्रमुखाला च भक्तिभावानें नमस्कार करून मी परतलों.

ज्यांनीं मला मंदिरांत प्रवेश दिला नाहीं त्यांच्याबद्दल माझ्या मनांतील भावना व्यक्त करण्यासाठीं कोणता शब्द योजावा तें मला सुचत नाहीं. इतकें च सांगतों कीं त्यांच्याबद्दल माझ्या मनांत लेशमात्र हि न्यून भाव नाहीं. मला मंदिरांत जातां आलें नाहीं याबद्दल त्यांना हि दुःख झालें असेल असें मीं मानतों. परंतु ते गृहस्थ संस्कारवश असल्यामुळें लाचार होते. म्हणून त्यांना मी फारसा दोष देत नाहीं. परंतु भारताच्या आणि हिंदु धर्माच्या दृष्टीनें ही अत्यंत दुःखदायक घटना झालीं हें मात्र खरें. काल मीं सांगितलें च होतें कीं बाबा नानक या ठिकाणीं आले असतां त्यांना हि असा च प्रवेश नाकारण्यांत आला होता. परंतु ती चार साडे चारशें वर्षांपूर्वींची घटना झाली. इतक्या वर्षांनंतर आज त्या घटनेची पुनरावृत्ति होणार नाहीं अशी मला आशा होती.

परमेश्वराला प्रिय कोण

माझ्याबरोबर आलेली फ्रेंच महिला कोण होती हें हि लक्षांत घेतलें पाहिजे. अहिंसा आणि मानव-प्रेम यांवर तिचा विश्वास असून गरिबांसाठीं हा जो भूदानयज्ञ चालू आहे त्याबद्दल तिच्या मनांत अत्यंत आदर आहे. हें काम पाहण्यासाठीं ती माझ्या पदयात्रेंत आली आहे. धर्मराजासाठीं स्वर्गाचें द्वार उघडलें गेलें असतां त्याच्या बरोबर आलेल्या कुत्र्याला आंत प्रवेश मिळूं न शकल्यामुळे धर्मराजा हि आंत गेला नाहीं, ही कथा तुम्हांला

माहीत च असेल. ही फ्रेंच महिला परमेश्वर-भक्तीच्या बाबतीत... इतर कोणाहून हि कमी नाही असे मला वाटते. आपल्या हिमोगविते... धर्मात सांगितलें आहे की ज्याच्या चित्तांत परमेश्वराबद्दल प्रेम श्रद्धा आणि भक्ति आहे, तो कोणत्या हि जातीचा किंवा धर्माचा असला तरी परमेश्वराला प्रिय आहे. विविध गुणसंपन्न असा ब्राह्मण कां असेना, परंतु त्याच्या चित्तांत जर परमेश्वराबद्दल भक्ति नसेल तर त्याच्याहून भक्ति असलेला एखादा चांडाळ हि निःसंशय श्रेष्ठ आहे.

धर्माच्या कसोटीची वेळ

भागवत धर्माची प्रतिष्ठा ओरिसांत सर्वत्र आहे. जगन्नाथ-दासाचें भागवत हा उडिया भाषेंतील सर्वोत्तम ग्रंथ आहे. जगन्नाथ मंदिराच्या बाबतींत अशी ख्याति आहे कीं येथें अत्यंत उदार वैष्णवधर्म आहे. आज प्रत्येक धर्माच्या आणि जातीच्या कसोटीची वेळ आली आहे. जो संप्रदाय किंवा धर्म त्या कसोटीवर टिकेल तो च शिल्लक राहिल. उदारता हा हिंदु धर्माचा विशेष आहे. जो कोणी जिज्ञासु असेल त्याच्याशीं विचारविनिमय करून आपलें म्हणणें त्याच्यासमोर ठेवणें हें भक्ताचें लक्षण आहे. आमचे धर्म-ग्रंथ, आमचीं मंदिरे, आणि आमचीं हृदये सर्व जिज्ञासूंसाठीं खुलीं असलीं पाहिजेत. मंदिरांमधें जाण्यांत सज्जनांना जर आडकाठी वाटूं लागली तर मंदिरांबद्दलची जी काय थोडी श्रद्धा आज जन-तेंत उरली आहे ती हि नष्ट होईल.

वेदाचें अध्ययन परदेशांत

धर्म कोणासाठीं असतो? कांहीं निवडक लोकांसाठीं, कीं साऱ्या जगासाठीं? ऋग्वेदाचा मला अभ्यास करायचा होता तेव्हां ऋग्-

वेदाची सायण-भाष्यासहितची सर्वोत्तम प्रत मॅक्समूलर यांनीं केलेली मला उपयोगी पडली. ही बत्तीस वर्षापूर्वीची गोष्ट आहे. आतां मात्र पुण्याच्या टिळक-विद्यापीठानें सायण-भाष्यासहितची ऋग्वेदाची चांगली प्रत काढली आहे. परंतु त्या वेळीं दुसरी चांगली प्रत उपलब्ध नव्हती. कमींत "कमी चुका, उत्तम छपाई, सस्वर आणि शुद्ध उच्चारणाच्या खुणा, त्यांत आहेत. पूर्वी वेदाध्ययनाचा सर्वांना अधिकार नव्हता. आणि त्यावेळीं लेखन-कला च नव्हती तर मुद्रणकला कोठून असणार ? अशा स्थितींत वेदाचें स्वच्छ, शुद्ध, सस्वर पठण व्हावें आणि पाठ-भेद होऊं नयेत म्हणून विशिष्ट वर्गांना च वेदाच्या अध्ययनाचा अधिकार होता. परंतु आज युग बदललें आहे. आज वेदांचा उत्तम अभ्यास जर्मनींत, रशियांत, आणि इंग्लंडांत हि झाला आहे. केवळ ऋग्वेदाच्या च नव्हे तर साऱ्या वेदांच्या मंत्रांची उत्तम सूचि ब्रूमफील्डनें केली आहे. त्याच्या तोडीचा दुसरा ग्रंथ दाखवितां येणार नाहीं. अशा ग्रंथाच्या आधारानें मीं वेदांचा अभ्यास केला.

संकुचित वृत्तीमुळे धर्माची हानि

अशा स्थितींत आज जर त्या जुन्या काळासारखी संकुचित मनोवृत्ति आपण दाखविली तर आजच्या युगाची ओळख आपल्याला पटली नाहीं असें म्हणावें लागेल. आमच्या संकुचित वृत्तीच्या सनातनी लोकांनीं धर्माची जेवढी हानि केली आहे तेवढी क्वचित च दुसऱ्या कोणीं केली असेल.

शुद्धीकरणाची बुद्धि

सुमारे शंभर वर्षापूर्वीची गोष्ट आहे. काश्मीरमध्ये जबरदस्तीनें शेकडो हिंदूंना मुसलमान बनविण्यांत आलें होतें. त्या लोकांनीं पुन्हां हिंदु धर्मांत आपणांस घ्यावें अशी काशीच्या ब्राह्मणांना विनंति

केली. परंतु त्यांनीं उत्तर दिलें कीं “ अशा भ्रष्ट लोकांना आमच्या धर्मांत स्थान नाही. त्यांना हिंदु करून घेतां येत नाहीं.” परंतु नोआखालीच्या हत्याकांडांत ज्या शेकडो हिंदूंना जबरदस्तीनें मुसलमान बनविण्यांत आलें होतें त्यांना परत हिंदु बनवून घेण्यांत त्या च काशीच्या पंडितांना शास्त्राधार मिळाला. ही गोष्ट शंभर वर्षांपूर्वीं आम्हांला सुचली नाही. परंतु ज्याला वेळेवर बुद्धि सुचते त्याला च ज्ञानी म्हणतात.

मनूनें सांगितलेला मानव-धर्म

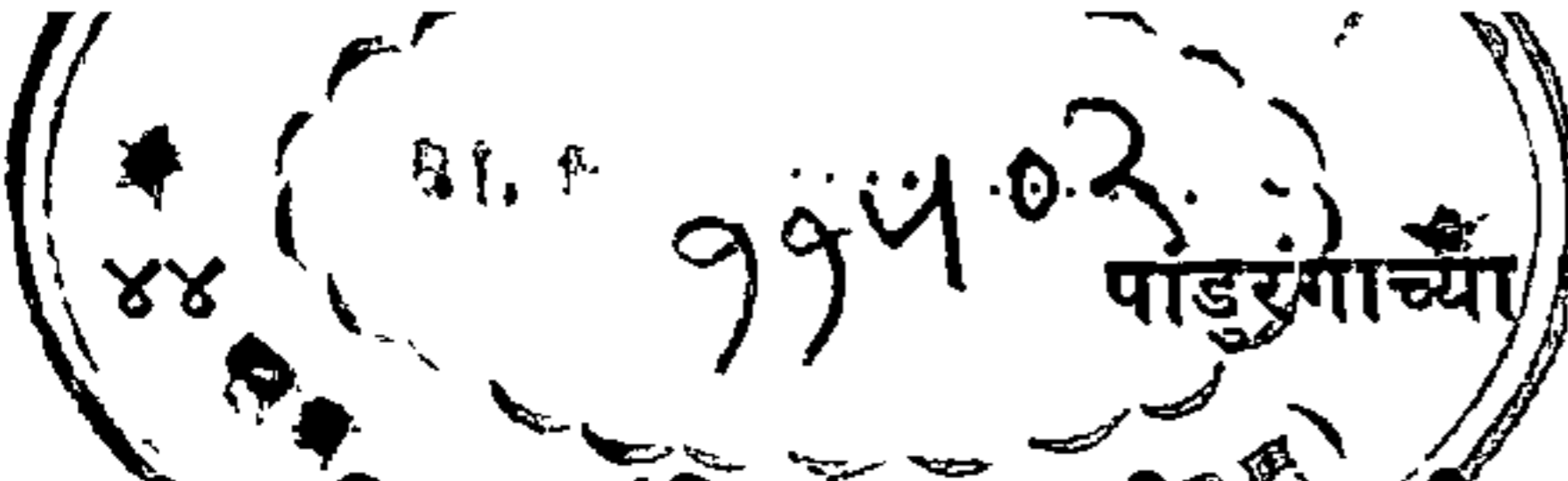
या युगांत हिंदुधर्माचा सर्वोत्तम आदर्श ज्यांनीं आपल्या जीवनांत उतरवून दाखविला त्या म. गांधींना सनातनी लोक धर्म-विरोधी म्हणत ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे. आज भारत स्वतंत्र झाला आहे. भारताकडे जगाचे डोळे लागून आहेत. अशा वेळीं इथें अशी घटना घडली याची जगावर काय प्रतिक्रिया होईल याचा जरा विचार करा. मनूनें म्हटलें आहे

“एतद्देशप्रसूतस्य सकाशात् अग्रजन्मनः

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः”

पृथ्वीवरील सर्व मानव भारताकडून चरित्राचें शिक्षण घेतील असें मनु म्हणतो. जगांतील लोक आमच्या जवळ येऊं पाहत असतां त्यांना अशा रीतीनें दूर ढकलण्यानें का आपण त्यांना शिक्षण देणार आहोंत ? मनूनें सांगितलेला धर्म हा मानव-धर्म होता.

उडिया भाषेंतील सालवेग संताचें एक भजन मीं कांहीं दिवसांपूर्वीं वाचलें. त्यांत तो म्हणतो ‘मी जातीनें यवन आहें परंतु श्रीरंगाची कृपा मजवर व्हावी अशी माझी इच्छा आहे.’ ज्या भागवत-धर्मांत अशीं भजनें आहेत त्या धर्मांनें एका शुद्ध आणि निर्मल हृदयाच्या भगिनीस मंदिरांत प्रवेश नाकारणें शोभतें कां ?

ती महिला मंदिरांत आली असती तर मंदिर कसें काय भ्रष्ट झालें असतें ? तिच्या आंत जाऊ दिलें नाहीं याबद्दल मला राग आला नाहीं. परंतु दुःख झालें, अत्यंत दुःख झालें.

विकसनशील हिंदुधर्म

वैदिक कालांत पशु-हिंसा चाले. यज्ञांत बळि देत. बुद्ध भगवानांनीं या यज्ञ-संस्थेवर प्रहार केला. त्यावेळीं ती गोष्ट कटु वाटली, परंतु पुढें भागवत धर्मानें ती मान्य केली. अशा रीतीनें भागवत धर्मांत सतत शुद्धीकरण आणि संशोधन होत आलें आहे. गीतेनें यज्ञाच्या कल्पनेचें आध्यात्मिक परिभाषेंत रूपांतर केले, आणि जप-यज्ञ, तप-यज्ञ, दान-यज्ञ, ज्ञान-यज्ञ इत्यादि यज्ञ रूढ झाले.

हिंदु धर्माचा निरंतर विकास होत आला आहे. ज्या धर्मांत सहा सहा परस्पर विरोधी दर्शनें आहेत, ज्यानें द्वैत-अद्वैताला आपल्यांत सामावून घेतलें, ज्यानें अनेक देवतांच्या पूजेला मान्यता दिली, ज्यांत विशिष्ट आचारांचा आग्रह राखण्यांत आला नाहीं, त्या धर्मपिक्षां अधिक उदार धर्म कोणता दाखवितां येईल ?

देवाच्या दरबारीं निवेदन

या सर्व गोष्टींचा तुम्ही विचार करा. ज्या विचारांवर माझी श्रद्धा आहे त्याप्रमाणें आचरण करण्याचें ऽ परमेश्वर मला देतो ही त्याची मोठी कृपा आहे. अशा रीतीनें परमेश्वर मला निरंतर सद्दिचारांचें आचरण करण्याचें बळ देईल अशी मला आशा आहे. एकट्यानें मंदिरांत प्रवेश करण्याचें नाकारून मंदिरांत जाण्याचे जें सद्भाग्य आज मला लाभलें होतें त्या भाग्याचा मी त्याग केला आहे. एका श्रद्धालु पुरुषाला आज मंदिरांत मज्जाव करण्यांत आला ही गोष्ट मी ईश्वराच्या दरबारांत नोंदवूं इच्छितों.

REF ID: A66666

REFBK-0011502

1 1

RU
1/1/17

1 1

प्रकाशक :

भाऊ पानसे

ग्राम-सेवा-मंडळ, परंघाम विद्यापीठ प्रकाशन

पो. पवनार, जि. वर्धा.

सर्व हक्क प्रकाशकाधीन
आवृत्ति पहिली ३०००

किं. ३१ न. पै.

मुद्रक :

भाऊ पानसे

परंघाम मुद्रणालय, परंघाम विद्यापीठ,

पवनार, जि. वर्धा.